

Özgün Makale

Batı Anadolu'daki Ana Tanrıça Kutsal Alanlarına Örnekler¹

Examples of Sanctuaries of Mother Goddess in Western Anatolia

Gamze POLAT²

Öz

Phrygialı Matar, Lydialı Kuvava ile benzeşen, "Ana Tanrıça" olarak anılan "Meter" kültürünün Batı Anadolu kıyı kentlerindeki kutsal alanları, erken dönemlerden itibaren örnekler vererek kültürün oluşumunda ve yayılmasında bölgenin önemini vurgulamaktadırlar. Bölgede Tanrıça'ya adanmış, gerek açık hava ve/veya doğal oluşum kutsal alanlar, gerekse kent içinde inşa edilmiş Metroonlar, Hellen ve Roma panteonunda kendisine güçlü bir yer bulmuş olan kültürün giderek büyüyen ve gelişen sosyal statüsü ve kent yaşantısındaki yeri ile ilgili bilgiler verirken aynı zamanda kültürün yerel unsurlarını da öne çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Meter, Metroon, Açık Hava Tapınakları, Mağaralar, Kaya Sunakları.

Abstract

The sanctuaries of Meter in the Western Anatolia, referred as the Mother Goddess similar to the Phrygian Matar, Lydian Kuvava, emphasize the importance of the region in the formation and propagation of the cult by giving examples from the early periods. In the region, both the open air sanctuaries dedicated to the Goddess and the Metroons built within the city provide information about the developing social status of the cult which found itself a strong place in the Hellenic and Roman pantheon and its place in the city life, while also highlighting the local elements of the cult.

Keywords: Meter, Metroon, Open-air Sanctuaries, Caves, Rock-cut Altars.

Giris

Ana Tanrıça "Meter" kültürü MÖ geç 7. yüzyıl, erken 6. yüzyıllarda Hellen dünyasında tanınmaya başlamıştır (Roller, 1991, s. 135). Roma Dönemi'ne kadar çeşitli eklentilerle devam edecek olan ikonografik görünümünü oluşturan adak kabartmaları (Rein, 1996, s. 229; Roller, 2004, s. 228) ve kutsal alanlarının konumsal ve kronolojik dağılımı kültürün Anadolu'nun batı kıyılarındaki (İonia, Aiolia) ortaya çıktığını göstermektedir. Külte dair bulguların ezici çoğunluğu kuzeyde Phokaia'dan güneyde Miletos'a kadar uzanan İonia kıyı şeridi ve Khios ve Samos adalarında görülür. MÖ 5. yüzyılın başında Atina Akropolisinde, inşa edilen Metroon (Borgeaud, 2004, s. 11) ile kent yönetimi tarafından desteklenen, resmi bir kült hâline gelmiş olan Meter, MÖ 4. yüzyıla

¹ Makale başvuru tarihi: 04.02.2019, makale kabul tarihi: 27.02.2019.

² Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Doktora Öğrencisi (MA), gamzegamzopolat@hotmail.com. ORCID

No: 0000-0002-5274-8227.

gelindiğinde ise neredeyse bütün Hellen kentlerinde bilinmektedir. Tanrıça Roma panteonunda da kendisine yer bulmuş ve Magna Mater olarak tapım görmeye devam etmiştir.

Kültün temellerinin atıldığı Arkaik Batı Anadolu koloni kentlerinde tanrıçaya ibadet etmek için seçilen kutsal alanlar açık hava alanlar olup Yunanistan ana karasından farklı bir form izlemiştir. Sonradan resmi bir kült olarak kent içinde inşa edilen tapınaklar olan Metroonlar ile kültün değişen ve gelişen karakteri Batı Anadolu coğrafyasında erken dönemlerden itibaren izlenebilmektedir. Bölgede tanrıçanın kutsal alanlarını Açık Hava Tapınakları, Metroonlar ve Diğer Tapınaklar olarak üç başlık altında incelemek mümkündür.

1. Açık Hava Tapınakları

MÖ 6. yüzyıl Batı Anadolu koloni kentleri ve bu kentlerin diğer coğrafi bölgelerdeki kolonilerinden gelen Meter kültünün en erken kanıtları³, kültün Phrygia ve Lydia Ana Tanrıça inanisinden etkilenerek geliştiğini gösterir niteliktedirler. Tanrıçanın ikonografisinin en belirgin özelliklerinden biri olan tanrıçanın en erken örneklerde ayakta, sonradan oturan betiminin yerleştirildiği niş (naiskos), açıkça Phrygia-Lydia kaya anıtlarından esinlenerek oluşturulmuştur. Niş içerisine yerleştirilmiş bu ikonografi tanrıçanın Batı Anadolu'da açık hava kutsal alanlarının belirlenmesinde de önemli rol oynamaktadır.

1.1. Kaya Oyma Kutsal Alanlar

Meter kültünün Batı Anadolu bölgesi kronolojik incelemesinde Phokaia, Erythrai, Ephesos, ve Samos'daki ilk kaya oyma kutsal alanları, kompleks yapısalılıkları ile Batı Anadolu'ya özgüdürler. Yüksek kayalıklar üzerine, içlerine tanrıçanın figürünün de yerleştirilebildiği küçük nişler oyularak oluşturulmuş alanlardır. Bu tür kaya oyma kutsal alanları Hellen dünyasında, özellikle de Ana Kara ve diğer bölgelerinde belirgin bir şekilde bulunmamaktadır.

Phokaia'da tanrıçaya adanmış 5 adet kutsal alan ve MÖ 6. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen adak kabartmaları ile tanrıçanın kültünün özellikle güçlü olduğu görülmektedir. İki antik ve modern kentin doğusundaki tepelerde, biri limanda, diğerleri ise adalarda tespit edilmiştir (Özyiğit, 2003, s. 118). Bu alanlarda herhangi bir yazıt bulunmamasına rağmen, niş içlerinde tespit edilen tanrıçanın standart ikonografisini tasvir eden kabartmaların varlığı ile tanrıçaya atfedilmişlerdir.

Resim 1: Phokaia Değirmenli Tepe Kaya Kutsal Alanı

³ Kolophon kolonisi Lokri Epizephyri'de bulunan yazıt için bkz. Vermaseren 1977, s. 23, fig. 12; Phokaia kolonisi Massalia (Fransa) ve Elea (Güney İtalya) buluntuları için bkz.: Salviat, 1992, ss. 141-150; Hermery, 2000, ss. 193-203.

Antik kentin en büyük ve geniş kutsal alanı olan Değirmenli Tepe, kentin doğusunda yer almaktadır (Özyiğit ve Erdoğan, 2000, ss. 17-20, fig. 15-19; Xagorari - Gleißner, 2008, s. 100, no. 3). Kutsal alan tepe üzerindeki kaya kütleleri ve aralarındaki düzlemlerden oluşmaktadır (Resim 1). Yüzlerce niş izole bir şekilde duran kaya yığınlarına, tepenin batı ve güneybatı yamaçlarına oyulmuş şekilde bulunmuştur. Tepe üzerinde dokuz ayrı niş kümesi ve en üst seviyeye kadar ulaşmayı sağlayan iki merdiven tespit edilmiştir (Erdoğan, 2003, ss. 25-153). Niş kümeleri birbirinden bağımsız konumlarda bulduklarından kutsal alanı belirleyen kesin sınırlar yoktur. Kaya oyulmuş olan nişler, farklı şekillerde, boyutlarda ve yönlendirmelerde bulunurken, büyük çoğunluğu düz, dikey olarak yönlendirilmiş, dikdörtgen biçiminde (yaklaşık 40 x 30-35 cm) ve nispeten sığa yatkın olma eğilimindedirler. Birkaçının üst kısmı üçgen, çatıyı anımsatır bir şekilde sonlandırılmıştır. Nişlerin büyük çoğunluğu tespit edildiklerinde içleri boş olsa da en az 7 tanesinin içinde kabartma tespit edilmiştir. Çok zarar görmüş durumda olan figürün izleri görülebilmektedir. Bunlardan biri tanrıçayı, erken ikonografik biçiminde oturur vaziyette (MÖ 6. yüzyıl) göstermektedir (Özyiğit, 1995b, s. 57; Erdoğan, 2003, s. 154). Nişler içinde dübel delikleri tespit edilmiştir ki adak sunularının yerleştirilmesini kolaylaştırmak için kullanılan bir uygulamadır.

Alanda dikkat çeken bir başka nokta ise alanın yüksek noktalarından akan yağmur sularının tepenin aşağı kesimlerine aktarılmasını sağlayan kanallardır (Erdoğan, 2003, s. 119). Bu kanallar L formunda geniş ve derin bir yapıdadırlar. Alanın birçok kısmında kaya seviyesinin düzleştirilmesi ile oluşturulmuş alanlar bulunmaktadır. Bu alanların ziyaretçilerin dinlenme yeri olarak kullanılmış, olabileceği düşünülmektedir. Bu düzleştirilmiş, zeminlerde yuvarlak formu oyuklar tespit edilmiştir ki bunların muhtemel bir çatının taşıyıcı direklerinin yerleştirmek için kullanıldığı öngörülmüştür (Erdoğan, 2003, s. 152).

Değirmenli Tepe ile benzer bir başka kaya kutsal alanı, Altın Mağarası olarak adlandırılan, Değirmenli Tepe'nin güneydoğusundaki komşu tepenin üzerinde yer almaktadır. Değirmenli Tepe ile benzer nitelikler taşıyan kayalık kutsal alan ise tepenin büyüklüğüne rağmen daha küçük bir alanı kaplamaktadır (Özyiğit ve Erdoğan, 2000, ss. 20-21). Kayalara oyulmuş farklı sayılda nişler, nişlerin içinde kabartmaları yerleştirmek amaçlı oyuklar, üç tarafı kapalı düzleştirilmiş tapınım alanları, kaya merdivenleri ve yağmur suyunu tahliye etmek amaçlı kanallar ile organize edilmiş bir alandır. Alanın tarihlemesi için yeterli veri bulunmasa da, niş içerisinde tespit edilen kabartmalar, nişlerin boyutları benzer örneklerle karşılaştırılarak alanın Hellenistik Dönem'de kullanım gördüğü düşünülmektedir (Erdoğan, 2003, ss. 154-165).

Kentte tespit edilen bir diğer kutsal alan, yarımada'nın kuzey tarafında, arkaik surlara bitişik ve küçük limanın girişine doğru yönlendirilmiş bir şekilde konumlandırılmıştır. Doğu kısmından 5 basamaklı girişi ile açık hava kutsal alanına sadece denizden ulaşılabilir (Özyiğit, 1995b, ss. 55-58; Özyiğit ve Erdoğan, 2000, ss. 13-14). Orta kısmında farklı ebatlarda yedi erişilebilir dikdörtgen niş olan, düzleştirilmiş bir dikey kaya duvarı önünde, kabaca düzleştirilmiş, bir alandan oluşmaktadır. Beş merkezi niş nispeten daha geniş olup, tabanlarında bugün orada olmayan, kült heykelleri ve kabartmaları koymak için deliklere sahiptirler. Nişlerin önünde yer alan platformun batısında sunak yeri olabilecek dikdörtgen bir oyuk mevcuttur. Alanın kuzeydoğusunda yine kaya içine oyulmuş, üst yüzeyine ulaşan kanallar ve denize açılan oluklara sahip bir havuz bulunmaktadır. Kutsal alan, şehrin büyük bir yapılanma faaliyeti içine girdiği MÖ 6. yüzyılın başlarına, Athena Tapınağı'nın yapım tarihi olan MÖ 580'e tarihlendirilmektedir (Özyiğit, 1995a, ss. 431-32; Özyiğit, 2003, s. 118).

Tanrıçaya adanmış diğer iki kutsal alan ise Phokai'a'nın karşısındaki adalarda (İncir ve Orak Adası) yine kayalara oyulmuş, nişler sayesinde belirlenebilmişlerdir.⁴ Kaya cellaları, kaya havuz-

⁴ İncir Adası için: Özyiğit ve Erdoğan, 2000, ss. 21-23; Özyiğit, 1998, ss. 765-767, fig. 9-13. Orak Adası için: Tozkoparan, 1997, s. 18; Özyiğit, 1998, s. 768.

ları, kaya mezarları, kaya çanakları ve kaya merdivenleri ile tespit edilen kutsal alanlarda ele geçen buluntular Liman Kutsal Alanı ile çağdaş olduğunu ve Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar kullanım gördüğünü göstermektedir.

Erythrai tanrıçanın kutsal alanlarına dair erken dönem kanıtları veren bir başka antik kenttir. Tespit edilen üç farklı kaya oyma niş kutsal alanı kent merkezi dışında, ancak şehrin savunma sınırları içerisinde yer almaktadır (Erdoğan, 2006, s. 129). Bunlardan ilki, kuzey sur duvarı yakınlarında tek bir niş şeklinde alınlık ve sütunlar ile mimari cephe biçiminde dekore edilmiştir ve bu bağlamda Phryg uygulamalarına benzemektedir. İkinci kutsal alan ise Athena Tapınağı'nın bulunduğu akropol tepesinin güney ve batı yamaçlarında bir dizi nişten oluşmaktadır ve Arkaik Dönemden itibaren kullanım gördüğü bilinmektedir (Akalin, 2008, s. 4; Akalin, 2008a, s. 305). Son niş grubu ise bölgenin güneydoğusunda yine savunma duvarının yakınında tespit edilmiştir. Akropolün kuzeyinde yapılan çalışmalarda ele geçen buluntuların bir kısmı Hellenistik Dönem'e çoğunluğu Roma Dönemi'ne tarihlenmektedir. Buluntular arasında çok sayıda elini göğsüne koymuş ve başlarında taç ile tiara taşıyan kadın figürin parçaları dikkat çekicidir (Akalin-Orbay, 2012, s. 516) (Resim 2).

Resim 2: Erythrai'de bulunmuş figürin parçaları.

Resim 3: Ephesos Panayır Dağı'nda bulunmuş adak kabartmaları.

Ephesos Panayır (Pion) Dağı'ndaki Meter kutsal alanı, Phokaia gibi erken İonia niş tapınaklarından⁵ Dağın dik yamacında çeşitli şekil ve boyutlarda yüzlerce kayaya oyulmuş nişler ile tespitleri yapılabilmektedir. Geç Klasik ve Helenistik dönemlere tarihlenmektedirler ancak,

⁵ Kutsal alan için: Soykal-Alanyalı, 1998 and 2004, ss. 701-709; Naumann 1983, ss. 214-229, 346-355, no. 446-518; Knibbe 1978, ss. 490-491; Roller 1999, ss. 200-202; Thomas 2004 ve Xagorari-Gleißner 2008, ss. 99-100, no. 2. Yazıtlar için, Börker ve ark. 1979, no. 107-109 ve Engelmann, 1980, no. 1214-1227.

diğer kanıtlar ile daha erken bir tarih önerilebilir. Denize karşı konumlanmış bir şekilde Panayır Dağı'nın kuzeydoğu eteklerinde İÖ 500 yılına tarihlenen geç arkaik tahkimat duvarının yanında yer alırlar. Nişler köşeli, dikdörtgen şeklinde ve içleri boştur. Bir kısmında üçgen çatı şeklinde kabartma tespit edilmiştir. Nişlerin içi boş olmasına rağmen çok sayıda Efes tipi adak kabartması ele geçirilmiştir (Koder ve Ladstätter, 2010, s. 279) (Resim 3). Nişlerde bu kabartmaların yerleştirildiği delikler bulunmaktadır. Ayrıca alanda merdivenler ve platformlar da yer almaktadır. Yapılan araştırmalar ile detaylar bu kutsal alanın Arkaik Dönem'de de kullanılmış olabileceğini göstermektedir (Koder ve Ladstätter, 2011, s. 80).

Samos adasında Kastro dağı eteklerinde yer alan iki büyük Ana Tanrıça kutsal alanı açık hava kutsal alanları örnekleri arasındadır. Bu iki kutsal alan kent sınırlarında ve arkaik savunma duvarının geçtiği kayalık alanlar üzerinde konumlandırılmıştır. Arkeolojik kanıtlar, bu kutsal alanların Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar kullanıldığını göstermektedir (Naumann, 1983, s. 217; Yannouli, 2004, ss. 115-128; Tsakos, 2007, ss. 189-199). Kentin kuzeyindeki kayalık alanda yer alan iki adet niş kümesi detaylı bilgi vermektedir (Yannouli, 2004, ss. 115-128, 117-119, figs. 2-12). Kayalık alanda çeşitli boyutlarda olan bu nişlerden 3 tanesinde tanrıça betimi izlerine rastlanılmıştır. Bunlardan bir tanesinde tanrıça erken ikonografisi ile kucağında aslan ile oturur pozisyonda görülmektedir. Bir diğer niş tanrıçanın Klasik Dönem başındaki ikonografisini niş içinde tahta oturur pozisyonda, diğeri ise, Ephesos stilinde yanında iki aslan ile göstermektedir (Yannouli, 2004, s. 118, figs. 5, 6, ve 8). Batıda şehir duvarına yakın Artemision ile Thesmophorion arasında konumlandırılmış olan kutsal alan ise çeşitli boyutlarda, kimisi üçgen alınlıklı, çift çerçeveli nişlerden oluşmaktadır. Kimisinin önünde merdiven tespit edilmiştir. Ayrıca bir niş gurubunun önünde bir platform yer almaktadır ve 3 duvarlı yapısı ile Phokaia Değirmenli Tepe ile benzeşmektedir.

Batı Anadolu Bölgesi kaya kutsal alanları arasına *Tenedos* adasının Hacı Mahmut Mevkii'nde tespit edilmiş kutsal alanı da eklemek gerekir. Ana kayanın oyulması ile oluşturulmuş, dikdörtgen oda biçimli, bir kaya tapınım alanı şeklinde tasarlanmış olan alanın güney duvarında oyulmuş 3 silmeli bir niş tespit edilmiştir

Resim 4: Pergamon Molla Mustafa Tepe buluntusu figürin.

(Tavukçu, A.Y., Tavukçu, Z. A. ve Ağaoğlu, 2011, s. 58; Bamyacı, 2006, s. 45, Res. 3.23). Kayanın oyulmuş iç kısmının tabanında libasyon sunumu ya da kurban sunumları için kullanıldığı düşünülen bir çukur bulunmaktadır. Batı duvarda ise pencere olması muhtemel açıklıklar tespit edilmiş, ve bu nedenle üstü kapalı bir yapı olarak kullanılmış, olabileceği düşünülmektedir.

Ana Tanrıça'ya adanmış kaya kutsal alanlarına *Pergamon* antik kentinden de örnek vermek mümkündür. 2006-2011 yılları arasında Pergamon çevresi yüzey araştırmaları kapsamında gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda Molla Mustafa Tepesi'nde tespit edilmiş olan kutsal alan Pergamon antik kentinin 10 km kuzeybatısında, Bakırçay ovasının batısında bir tepe üzerinde yer almaktadır (Zim-

mermann, 2010, s. 176). Kutsal alan, tepenin belirgin bir noktasında büyük kayalar ve oyulmuş nişlerden oluşmaktadır. Kırık kiremit parçaları bir çatının varlığını işaret ederken, alanda ele geçen içki kaplarının büyük çoğunluğu Geç Hellenistik Dönem'e aittir ve alanın o dönemde kırsal nüfus için özel bir öneme sahip olduğunu göstermektedir (Pirson, 2011, s. 159). Alanda ele geçen 50'den fazla tanrıçayı betimleyen figürin ve parçası ise buranın Klasik Dönem'den Roma Dönemi'nde kadar Ana Tanrıça kutsal alanı olarak kullanıldığını ve tanrıçanın burada tapım gören tek tanrı olduğunu göstermektedir (Pirson, 2013, ss. 131-133, Abb. 52-54; Ateş, 2013, s. 145) (Resim 4).

1.2. Mağaralar

Batı Anadolu bölgesinde kayalık alanlar dışında mağaraların da kutsal alanlar olarak düzenlenerek Ana Tanrıça'ya ibadet etmek amaçlı kullanıldıkları görülmüştür. *Pergamon* antik kentinin 10 km kuzeybatısında Pindasos (Kozak) Dağları'nda yer alan Kapıkaya olarak anılan kutsal alan, içinde su kaynağı bulunan 60 m yükseklikteki bir mağara ve kayalık bir alandan oluşmaktadır (Agelidis, 2011, s. 177). Selinus (Bergama Çayı) deresi kutsal alanın önünden aktmaktadır. Büyük bir kaya oluşumu kült merkezi olarak kullanılmış ve çevresi ibadet ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeniden tasarlanmıştır. Suyun arka duvardan girmesine olanak sağlayan, düşen kayalar tarafından oluşan doğal bir mağara ve bitişiğinde kayaların tıraşlanmasıyla oluşturulmuş bir terastan meydana gelmektedir. Alanın merkezini mağara ve içinde bulunan su kaynağı oluşturmaktadır. Mağaranın giriş kısmı, dağın dik yamacında kaya duvarı ve merdiven sunak şeklinde biçimlendirilmiş şekilde biten terasa bağlanmaktadır. Mağaranın içinde ve dışındaki kaya duvarlarda adak eşyalarının yerleştirilmesi için oluşturulmuş nişler yer almaktadır (Radt, 1978, ss. 596-597).

Kentin kuzeydoğu yamacında 2008 yılında yapılan çalışmalar sonucu yeni bir kutsal alan daha tanımlanmıştır ve doğal oluşum bir mağarayı da içeren kaya formasyonlarının düzenlenmesi ile oluşturulmuş geniş bir alanı kapsayan kompleks bir yapıya sahiptir. Alanın kuzey batı kısmında kaya oluşumları üzerine oluşturulmuş alanda ele geçen buluntular, alanın bu kısmının MÖ 2. ve 1. yüz yıllar ağırlıkta olmak üzere Hellenistik Dönem'de Meter kutsal alanı olarak kullanıldığını işaret etmektedir (Pirson, Ateş ve Engels, 2015, s. 287). Alanın kuzey kesiminin kült alanlarına ev sahipliği yaptığına dair en açık kanıtı, Mağara Tapınağı (Grottenheiligtum) olarak adlandırılan iki açık oda, bir koridor ve batıda bitişik iki mağaradan oluşan alan vermektedir. Mağaranın içi daha sonraki dönemlerde insan eli tarafından değişikliğe uğramıştır. Suyun mağaranın içine yönelmesini sağlayan bir düzenlemeye sahip olan mağara içinde ele geçen buluntular küçük bir kutsal envanter olarak yorumlanmıştır ve buluntuları ile MÖ 1. yüzyıl ile Augustus Dönemi arasına tarihlenmiştir. Kuzey mağarasındaki pişmiş toprak eserler, doğurganlığın birçok yönden ele alındığı Dionysiak bir çerçeveye girmektedir. Kutsal alanın hangi tanrıya atfedildiğini belirlemek mümkün değilse de buluntuları ile Hellenistik Dönem'in kutsal doğurganlık ve "Ana" kültü ile ilişkili bir çerçeveye sınırlandırılmaktadır (Pirson, Ateş ve Engels, 2015, s. 293) (Resim 5).

Resim 5: Pergamon Mağara tapınağı.

Mağaraların Meter'e ibadet etmek için seçildiği alanlara bir başka örnek Smyrna'nın güneyinde Gallesion Dağı eteklerinde, *Metropolis* kenti yakınında yer alan kutsal alanıdır. MÖ 4. yüzyıla tarihlenen alanda çok sayıda Meter'i betimleyen figürin ve adak kabartması bulunmuştur (Meriç, 1982, ss. 28-30).

1.3. Kaya Sunakları

Resim 6: Kolophon Kaya Sunağı

Bölgedeki Ana tanrıça açık hava kutsal alanları arasında kaya sunaklarını ayrı bir kategori olarak incelemek mümkündür. Kaya oyma nişlerden farklı olarak kayalık alanlarda oluşturulan sunakların merkezini oluşturduğu kutsal alanlara Sakız Adası (Khios), Kolophon ve Ephesos'ta tespit edilmiş alanlar örnek verilebilir.

Khios kent merkezine 6 km kuzeyinde yer alan, Daskalopetra olarak anılan açık hava kutsal alanı, oval biçimli olarak şekillendirilmiş bir platform seklindedir. Batıdan ulaşımı sağlanabilen platformun merkezinde bir blok (100x 90x 80 cm) yer almaktadır. Blok dört tarafından kabartmalar ile dikdörtgene yakın bir formda şekillendirilmiştir. MÖ 6. yüzyıla tarihlenen, mimari bir yapı görünümü verilerek oyulmuş bloğun denize bakan kısmında yüksek kabartma şeklinde yüksek arkalıklı bir taht üzerinde oturan tanrıça betimlenmiştir.⁶

Kolophon antik kenti de kaya sunaklarına bir örnek sunmaktadır (Holland, 1944, ss. 111-12, Res. 14). Kent agorasının doğu yamacında, Metroon'a yakın bir konumda tespit edilmiş olan kaya sunağı, 5x5x5 m. ölçülerindeki bir kaya oluşumu üzerinde yer alan ve iki merdiven ile ulaşılan *Khios*'takine benzer bir platform seklindedir. Platform üzerinde dikdörtgen bir çıkıntı (90x 75x 25 cm) ve 1,25 metre genişliğinde boydan boya uzanan bir oyuk tespit edilmiştir (Özgan, Gassner, Muss, Draganits ve Teraman, 2014, s. 98) (Resim 6).

⁶ Anıtın ve kabartmanın detaylı incelenmesi ve tartışmalar için bkz. Rubensohn ve Watzinger, 1928, ss. 109-116; Boardman, 1959, ss. 193-196; Romano, 1980, ss. 344-349; Vermaseren, 1982, s. 180, no. 561; Naumann, 1983, ss. 150-153; Graf, 1985, ss. 107-113; Roller, 1999, ss. 138; Xagorari-Gleifner, 2008, s. 99.

Kaya sunaklarına bir başka örnek *Ephesos*'ta Helenistik ve Roma kentinin hemen güneyinde bulunan Bülbüldağ (Koreosos)'da yer almaktadır. Phryg kaya anıtlarıyla benzerlik taşıyan bu açık hava kutsal alanı kayalık bir çıkıntı üzerinde üç basamaktan oluşan ve bir platform ile son bulan bir yapıdadır. Platformun sonuna denk gelen yüksek kaya duvarında içinde tanrıçanın arkaik betiminin yer almış olması muhtemel bir dikdörtgen niş bulunmaktadır (Bammer ve Muss, 2006, s. 66, fig. 1).

1.4. Dağlar

Batı Anadolu Bölgesi'nde tanrıçanın Phrygia'da olduğu gibi dağlar ile özdeşleştirilerek, dağ doruklarında tapım gördüğüne dair örnekler vermek mümkündür. Birer açık hava kutsal alanı olarak değerlendirilebilecek bu kutsal dağlardan biri Kyzikos kentinin eteklerine kurulduğu Dyndimos Dağı (Ayı Dağı)'dır. Tanrıçanın burada tapım gördüğüne dair mimari açıdan kanıtlar bulunmasa da bir kutsal alanın bulunabileceğine dair antik kaynaklardan bilgi almaktayız. Meter Dindymene kültürünün kuruluşu Rodoslu Apollonios'un Argonautika adlı eserinde İason ve Argonotlara dayandırılmaktadır (Ap. Rhod. Argon. 1.1092 -1152; 1.1117-22). Apollonios ayrıca Argonautların Dindymene için kurdukları tapınaktan, asma kütüklerinden oydukları heykelden ve İason'un Dindymos Dağı'nda tahtındaki Tanrıların Anası'nı nasıl yatıştırdığından bahsetmektedir.

Tanrıça ile özdeşleştirilen bir başka dağ ise Troas bölgesinde İda (Kaz Dağı)'dır. O İda Dağı'nın tanrıçası Meter İdaia'dır (Strab., 10.3.12) ve Dardanus'un ilk eşinden olan oğullarından İdaeus, İda Dağındaki Kybele kültürünün ve tapınağının kurucusu olarak aktarılır (Hall. Dionysius, 1.61.4). Politik ve dinsel açıdan önemli bölge olarak hem Troia kentinde hem de İda yöresinde Tanrıçanın açık hava tapınaklarına ev sahipliği yapıyor olması büyük olasılıktır ki Kaz Dağı Pıynarlı Taş bölgesinde ele geçen tanrıçayı betimleyen figürinler muhtemel tapınağın yeri ile ilgili bölgeyi işaret edebilir (Cook, 1973, s. 298, pl.53). Roma Dönemi'nde de İda Dağı tanrıça ile ilişkilendirilmiş ve hatta Roma'nın kuruluş efsanesi üzerinden *Troia*'lı atalarına duydukları ilgi Troia yöresini onlar için önemli bir yer hâline getirmiştir. Troia Aeneas'ın doğduğu yer, İda ise Troia'nın yıkımından sonra Roma'ya gelmeden önce sığındıkları yerdir ve Magna Mater onlara yol göstermiştir (Ovid., *Fasti* 4. 264; Vergil, *Aeneas*: 2.693-97; 2.788; 3.111-14; 6.784-89; 7.138-40; 9.77-122; 10.156-58; 10.219-35; 10.252-55).

2. Metroonlar

Tanrıçanın, açık hava kutsal alanlarından farklı olarak kent içlerinde inşa edilmiş Metroon olarak anılabilecek tapınaklarından Batı Anadolu Bölgesi'nde tespiti yapılabilenlerden biri *Kyzikos* antik kentindedir. Kentin güney surlarına yakın Bouleutereion'un batısında inşa edilmiş olan tapınak günümüzde kaçak kazılar sonucu tahribe uğramış olsa da ele geçmiş buluntular ile Metroon olarak yorumlanabilmiştir (Macridy- Picard, 1921, ss. 436-470). Bu buluntular arasında Attis biçimli sütun parçaları büyük rol oynamaktadır. Tapınağın tam ölçüleri bilinmemekle beraber Metroon kalıntıları yaklaşık 120x40 m'lik bir alanı kaplamaktadır (Öztürk, 1996, s. 320). Dikdörtgen bir tasara sahip olduğu anlaşılan tapınağın mermer taban seviyesine ulaşılmış olup, Attis kabartmalı karyaditlerin taşıdığı başlıklar olabilecek Korinth sütun başlıkları tespit edilmiştir (Yaylalı, Özkaya, Öztürk, 2014, s. 14, Resim 3). Korinth sütun başlıkları, stilistik özellikleri nedeniyle Hadrian Dönemi'ne tarihlenmektedirler (Kaya-Tan, 2005, s. 48, Resim 12-13).

Tanrıçaya adanmış tapınaklara bir başka örnek *Pergamon*'un 30 km güneydoğusunda antik Aspendon (Yund) Dağı üzerinde Mamurt Kale olarak anılan alanda yer almaktadır. Hellenistik Dönem'e tarihlenen tapınak 1000 m yükseklikteki teraslı alan üzerinde 11 m uzunluğunda, 7 m genişliğindedir. 4 basamaklı temel üzerinde yükselen yapı in antis plana sahiptir ve pro-naos ve cella olarak ikiye bölünmüştür. Kült heykeli kadesi ve altların taş temelleri Hellenistik Dönem'den çok daha eskiye inmektedir. Tanrıça'nın bu alanda MÖ 5. yüzyıldan beri tapım gördü-

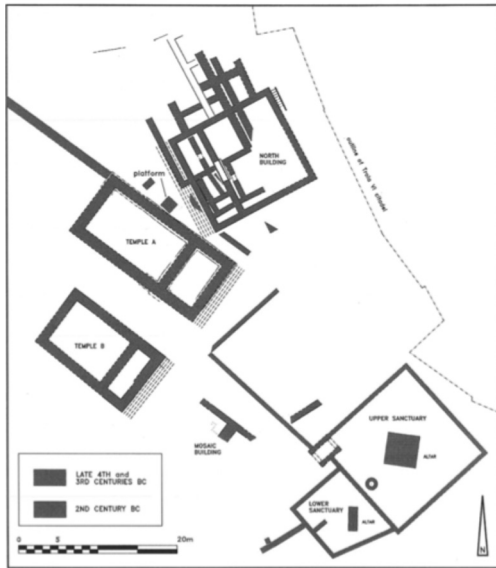

ğü MÖ 3. yüzyılda Philetairos ile birlikte hızlı bir değişime sahne olup, kompleks bir yapı hâline getirildiği bilinmektedir (Agelidis, 2011, s. 178; Üreten, 2006, s. 214). Tapınak granit taşından Dor tarzında büyük kesme kütle taşlardan harçsız olarak inşa edilmiştir. Tapınak ve altar çevresindeki alanın tek odalardan oluşan formu Athena tapınağı ile mimari açıdan benzerlik göstermektedir (Radt 2002, s. 157 vd). Alanda ele geçen yazıtlar ve çok sayıda tanrıçayı betimleyen figürin ile Ana Tanrıça'ya adanmış olduğu kanıtlanan tapınak kent merkezinde konumlanmasa da, açıkça kent yönetimi tarafından destek görmüş ve özellikle MÖ 3. ve 2. yüzyıllarda kent inanisında önemli bir yere sahip olmuş gözükmektedir (Conze, Conze ve Schazmann, 1911, ss. 10-20 Pl. VII, fig.2; Ohlemutz 1968, ss. 17-178).

Smyrna'da günümüzde tespiti yapılamasa da epigrafik kanıtlar ve antik yazarlardan öğrendiğimiz Metroon olarak adlandırılan bir Ana Tanrıça tapınağı bulunmaktaydı.⁷ Tapınağın günümüz Tepecik tepesi üzerinde, araştırmalar henüz netleşmede de İsmet Kaptan Mahallesi sınırları içinde tepenin doğu kısmında konumlandırılmış olduğu düşünülmektedir (Cadoux, 2003, s. 145; Alatepeli, 2009, s. 57).

Erythrai antik kentinde de bir Metroon'un varlığına işaret olarak MÖ 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir yazıt bulunmaktadır. Yazıtta Meter rahipliğinden bahsedilmektedir (Engelmann-Merkelbach, 1973, no. 201). Fakat tapınağın yeri henüz tespit edilememiştir.

Kolophon arkeolojik veriler, yazıtlar ve antik kaynaklar ile kanıtlanan bir Metroon'a ev sahipliği yapmaktadır. Akropolisin doğu yamacında dar ve uzun bir teras üzerinde yer alan bir dizi bitişik mekân sırasını da barındıran kompleks bir yapıdır (Bruns-Özgan, Gassner ve Muss 2011, ss. 219-222). Kuzey Güney doğrultulu uzanan teras 35x100 m ölçülerindedir. Batı kısımda teras duvarları ile sınırlandırılmıştır. Bu duvar üzerinde 8,5 m genişliğinde ve 2 m derinliğinde bir niş tespit edilmiştir. Nişin önündeki alanda iki podyum yapısı bulunmaktadır. Alanın doğu kısmı ise ortalama 2,5 x 2,5 m ölçülerinde bitişik mekân sıralarından oluşmaktadır (Özgan ve diğerleri, 2012, ss. 269-271; Özgan ve diğerleri, 2013, ss. 196-197). 14 adet tespit edilmiş bu mekân sırası 43 m uzunluğundadır. Kutsal alan duvar teknikleri ile geç 5. yüzyıl veya erken 4. yüzyıla tarihlenmektedir. Alanda ele geçen yazıtlar tapınağın Atina Metroon'u gibi devlet arşivi olarak kullanıldığını göstermektedir (Vermaseren, 1987, ss. 601-605, no. 599; Roller, 1999, s. 163).

Resim 7: İlion Kenti Batı Kutsal Alanı Hellenistik Dönem Planı

3. Diğer Tapınaklar

Batı Anadolu bölgesinde tanrıçanın tapım gördüğüne dair kanıtlar bulunan fakat Metroon olarak tanımlanamayacak niteliklerde tapınaklar bulunmaktadır. Bunlardan biri İlion antik kentinde kentin Batı surlarına yakın bir konumda yer alan kutsal alandır. Birden fazla külte hizmet ettiği anlaşılan kompleks bir yapıda olan "Batı Kutsal Alanı" olasılıkla MÖ 700'lerde inşa edilmiş, Roma Dönemi'ne kadar gelişerek kullanılmaya devam edilmiştir. İki kısımdan oluşan kutsal alan Erken dönemlerde altarlara sahip açık hava kutsal alanyken Hellenistik Dönem'de duvarlar ile çevrili ve bir çok yapı eklenerek kompleks bir yapı hâline getirilmiştir. Kutsal alanda hangi tanrıya tapınıldığı kesin olmamakla birlikte birden fazla tanrının tapım gördüğü düşünülmektedir (Blegen, 1958, s. 307; Rose, 2013, s. 244). Ele geçen

⁷ Yazıt için: Vermaseren, 1987, No:543, Antik kaynaklar; Strab., XIV,I, 37, Ael. Aristid., XV; Pliny 14.6.54.

figürinlerden tanrıçayı betimleyenler diğer tanrılara oranlara en fazla sayıya sahiptir. İkincil bir külte dair Atlı Kahraman plakaları dikkat çeker ve kahraman kültü ile ilişkili olarak Dardanus ile özdeşleştirilir. Batı Kutsal Alanı'nda üçüncü bir kült olarak Samothrake Tanrılarında bahsetmek mümkündür.⁸

Priene'de farklı bir Meter tapınağı bulunmaktadır (Wiegand ve Schrader 1904, ss. 171-172; Schrader, 1964, s. 165). Pek gösterişli olmayan, küçük boyutlu açık hava tapınağı formundaki bu tapınak kentin batı sur duvarının yanına inşa edilmiştir. Batı kapısının güneyinde beşgen plana sahiptir ve içinde bir bothros bulunmaktadır (Vermaseren, 1987, ss. 203-204, no. 688, fig. 36). Plan şehir suruna adapte edilmiş olup güney kısmı kayaya oyulmuştur. Tanrıçayı betimleyen mermer heykel, figürin ve kabartmalar ve çok sayıda hayvan kemiği buluntuları ile Meter'e atfedilmiş olduğu düşünülmektedir.

Sonuç

Pergamon, Phokaia, Erythrai, Ephesos, Samos örneklerindeki gibi açık hava, kaya oyma Meter kutsal alanları, kayalık alanların Ana Tanrıça'nın yaşadığı yer olduğu konsepti üzerine kurulmuştur. Phrygia'da olduğu gibi kutsal alanları belirleyen temel özellik, tanrıçanın görüntüsünün içine yerleştirilerek sabitlendiği, kayanın oyulması ile oluşturulmuş nişlerdir. Phrygia'dakilere ek olarak, su havzaları, banklar, platformlar ve sunaklar eklenerek kompleks bir yapı hâline dönüştürülmüşlerdir. Nişler küçük boyutlarda ve dikdörtgen şekindedirler ve bazen basit bir çerçeve ile çevrelenmiş, bazen de Erythrai'de olduğu gibi sütunlu cephe görünümü verilmiştir.

Bölgedeki tanrıçaya adanmış bu kaya oyma kutsal alanların kent koruma sınırları içinde fakat yerleşim yerinin dışında veya kenarında konumlandıkları görülür. Tanrıçanın "kentlerin koruyucusu"⁹ misyonu ile ilgili olarak korunmasına ihtiyaç duyan sınır bölgelerinde, kent surlarına yakın veya bitişiğinde, limanların veya denizin yakınında yer almaktadırlar ve kaya, dağ yamacı ve tepelerin izole yüzeylerine oyulmaktadır. Doğal oluşum mağaraların da organize edilerek tanrıçaya ibadet etmek için seçilen alanlar görülmüştür. Her ne kadar "Dağların tanrıçası"¹⁰ olarak bilinse de Batı Anadolu Bölgesi'ndeki dağlık alanlarda tanrıçanın tespit edilmiş bir tapınağı bulunmamaktadır. Fakat tanrıçanın bu özelliğini koruduğu dağlar ile ilişkilendirilerek tapım gördüğü aşikârdır.

Batı Anadolu'da bu açık hava kutsal alanlar Arkaik Dönem'den itibaren kullanım görmektedirler ve tanrıçaya erken dönemlerde adanmış herhangi bir bağımsız mimari tapınak bulunmaması, bölgedeki kentlerin her birinde inşa edilen anıtsal tapınaklar ile karşılaştırıldığında dikkat çekicidir. Başka bir dikkat çekici nokta ise tanrıçanın kutsal alanlarının Erythrai ve Phokaia örneklerinde oldukları gibi kentte tapım gören büyük tanrıçalar ile yakın konumlandırılmış olmalarıdır.

Tanrıça, Roma Dönemi'nde dahi bu açık hava kutsal alanlarında tapım görmeye devam etmiş olsa da, ancak MÖ 4. yüzyılın başlarında bölgedeki Meter kültü için kabul edilebilir bir tapınağa sahip hâle gelmiştir. Bu gelişme Hellen toplumundaki dini ve siyasi ideolojideki değişimin bir sonucunu yansıtırken aynı zamanda tanrıçanın kırsal bir kült olmaktan şehir kültürüne dönüşümünü de gösterir. MÖ 5. yüzyılda Atina'da inşa edilen Metroon ile kültün çerçevesi çizilirken, Batı Anadolu'da da kentleri koruyan tanrıça, Kolophon'da olduğu gibi artık devlet arşivini de korumaktadır. Pergamon ve Erythrai örnekleri kültün kent yönetimi tarafından desteklendiğinin kanıtlarını sunarlar. Her ne kadar tamamen Hellenleşmiş bir kült gibi gözükse de İlion'da olduğu gibi farklı kült uygulamaları, bölgede Hellen şehirlerinden öncesine dayanan bir "Ana" kültürünün varlığı ve adaptasyonu gözler önüne sermektedirler.

8 İlion kenti ve Samothrake Tanrıları arasındaki ilişki antik kaynaklarda açıkça ifade edilmektedir (Strab., 7. 49-50; Dion. Hall., 1.68.4-1.69.1). Bu ilişki Dardanus efsanesi üzerinden birbirine bağlanmaktadır. Dardanos Samothrake inançlarını bölgeye tanıtan ve Palladion'u kente getiren kişi olarak karşımıza çıkar.

9 Tanrıçanın bölgede yeni kurulan Hellen şehirlerinde tapım görmesinin Phryg geleneğinden gelen ve Hellen dinine girmesine sebep olan bu misyonu ile ilgili olduğunu savunan görüşler için bkz.; Bøgh, 2012, ss. 32-67.

10 Tanrıçaya seslendikleri bir başka isim olan "Kybele" ismi, Phryg dilindeki "Dağların Anası" anlamına gelen "Matar Kybileyā" sıfatından türetilmiştir ki edebi kaynaklarda "Μήτηρ ὄρειά" (Dağ Ana) olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Kent	Konumu	Tanım	Tarih
Kyzikos	Kentin güney surları yakınında, Bouleutereion'un batısında	Metroon: Dikdörtgen bir tasarda, Attis kabartmalı karyatidlere sahiptir.	MÖ 2. yy.
		Kutsal Dağ: Dindymos Dağı <i>Meter Dindymene</i>	
Tenedos	Hacı Mahmut Mevkii	Kaya Oyma Kutsal Alan	-
İlion	Troy VI şehir surlarının güneybatı kenarında	Batı Kutsal Alanı: Birden fazla külte hizmet ettiği anlaşılan kompleks bir yapıdadır.	Arkaik - Roma
		*Kutsal Dağ: İda (Kaz)Dağı <i>Meter İdeia</i>	
Pergamon	a. Akropolün doğu yamacında ve kent çevresinde b. Yund Dağı c. Kozak Dağı d. Molla Mustafa Tepe'sinde kent dışı kutsal alanlar	Mamurt Kale: Meter Aspodene tapınağı Asperdonon Dağı (Kozak) üzerinde <i>in attis</i> planlı Dor düzeninde bir tapınak. <i>Meter Aspodene.</i>	Hellenistik – Roma
		Mamurt Kale dışındaki alanlar Kaya oyma kutsal alanlarıdır ve Mağara tapınaklarına sahiptirler.	
Phokaia	a. Liman: Yarım Ada'nın kuzey kısmına, liman girişi b. Değirmenli Tepe c. Altın Mağrası Tepesi d. Orak Adası e. İncir Adası	Kaya oyma kutsal alanlar.	Arkaik - Roma
Smyrna	Tepecik Tepesi	Metroon(?)	-
Erythrai	a. Kentin kuzey duvarlarına yakın b. Athena Tapınağı'nın bulunduğu Akropolis'in Kuzey, Güney ve Batı eteklerinde c. Kentin Güneydoğu eteklerinde	Kaya oyma kutsal alanlar.	Arkaik - Roma
		Metroon (?)	
Kolophon	Akropolis'in doğu yamacında	Metroon: Dar ve uzun bir teras üzerinde yer alan bir dizi bitişik mekan sırasını da barındıran kompleks bir yapıdır.	MÖ 4. yy.
		Kaya Sunağı	
Ephesos	a. Panayır Dağ (Pion)' ın Kuzeydoğu eteği b. Bülbüldağ (Koressos)	Kaya oyma kutsal alanlar.	MÖ 4. yy.
		Kaya Sunağı	
Metropolis	Kent dışı kutsal alan	Kutsal Dağ: Gallesion Dağı üzerinde iki Mağaradan oluşan kutsal alan	Erken Tunç - Roma
Priene	Kentin batı kapısının güneyinde	Tapınak beşgen plana sahip küçük tapınak formundadır.	Klasik Dönem
Khios	Kent merkezine 6 km.	Daskalopetra Kaya Sunağı	MÖ 6. Yüzyıl
Samos	Kastro Dağı etekleri	Kaya oyma kutsal alanlar.	Arkaik - Roma

Tablo 1: Batı Anadolu Meter Kutsal Alanları

Antik Kaynaklar

- Ap. Rhod. (=Apollonius Rhodius, *Argonautica*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Argonautica of Apollonius Rhodius*. Trans.: E.P. Coleridge, London, 1889.
- Ael. Aristid. (= Publius Aelius Aristides, *Orations*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Complete Works*, Trans.: Behr, C. Volume 2, Leiden 1981.
- Strab. (= Strabon, *Geographika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Antik Anadolu Coğrafyası* (Geographica XII-XIII-XI). Çev. A. Pekman. İstanbul 2015.
- Dion. Hal. (= Dionysius Halicarnassus, *Roman Antiquities*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus*. Trans. Earnest Gary. Cambridge 1948.
- Ovid. (= Publius Ovidius Naso, *Fasti*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Ovid's Fasti*. Trans. by J. G. Frazer, Cambridge 1959.
- Vergil. (= Vergilius, *Aeneid*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Aeneas*. Çev. O. Akşit. İstanbul 1965.
- Pliny (=C. Plinius Secundus, *Historia Naturalis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Natural History*. Trans. by H. Rackham (vols. 1-5, 9) and W.H.S. Jones (vols. 6-8) and D.E. Eichholz (vol. 10). Massachusetts and William Heinemann, London: Harvard University Press, 1949–1954.

Modern Kaynaklar

- Agelidis, S. (2011). Kulte und Heiligtümer in Pergamon. *Pergamon - Panorama der antiken Metropole. Begleitbuch zur Ausstellung* (ss. 174–183). Eine Ausstellung der Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin.
- Akalın, A. G. (2008). Traces of the Mother Goddess in Erythrai. *Asia Minor Studien* 65, ss. 1-7.
- Akalın, A. G. (2008a). 2006 Yılı Erythrai Kazısı (İlk Sezon). *XXIX. Kazı Sonuçları Toplantısı* 3, ss. 299-312. Ankara.
- Akalın Orbay, A. G. (2012). Erythrai Kazısı 2010 Sezonu. *XXXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı* 4, ss. 509-534. Ankara.
- Alatepeli, S. (2009). *Antik Kaynaklar Ve Kahıntılar Işığında Coğrafi Bilgi Sistemine Dayalı Smyrna Kenti Arkeolojik Haritasının Hazırlanması* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ateş, G. (2013). Pergamon'da Anatanrıça İnancı. Pergamon Kralları'nın Kültür Politikası ve Ana Tanrıça Kybele. *Aktüel Arkeoloji* 32 (Ocak), ss. 138-145.
- Bammer, A. and U. Muss. (2006). Ein Felsdenkmal auf dem Bülbüldağ von Ephesos. *Anatolia Antiqua* 14, ss. 65–69.
- Bamyacı, A. O. (2006). *Antik Denizcilikte Tenedos / Bozcaada: Kıysal Kullanım ve Ticaret* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi.
- Blegen, C.W. (1958). *Troy IV Part 1*. Princeton: University of Cincinnati by Princeton.
- Boardman, J. (1959). Chian and Early Ionic architecture. *The Antiquaries Journal* 39 (3-4), ss. 170-218.
- Borgeaud, P. (2004). *The Mother of the Gods: From Cybele to the Virgin Mary*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Bøgh, B. (2012). Mother of the Gods: Goddess of Power and Protector of Cities. *Numen* 59, ss. 32–67. Brill.

Börker C., Merkelbach R., Knibbe D., Engelmann, H. (1979). *Die Inschriften von Ephesos* Teil II. Wien.

Bruns-Özgan C., Gassner V., Muss U. (2011). Kolophon: Neue Untersuchungen zur Topographie der Stadt. *Anatolia Antiqua Tome 19*, ss. 199-239.

Cadoux, C. J. (2003). *İlk Çağda İzmir* (Çev. B. Umar). İstanbul: İletişim Yayınevi.

Cook, J. M. (1973). *The Troad: An Archaeological and Topographical Study*. Oxford: Clarendon Press.

Conze, A., Schazmann, P. (1911). *Mamurt-Kaleh: Ein Tempel der Göttermutter unweit Pergamon*. Berlin: G. Reimer.

Engelmann, H., Merkelbach, R. (1973). *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai*. Vol. II. Bonn: R. Habelt.

Engelmann, H., Knibbe, D., Merkelbach, R. (1980). Die Inschriften von Ephesos Teil IV. *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, Vol. 14, ss. 168-9. Bonn: Habelt.

Erdoğan, A. (2003). *Phokaia Kaya Tapınakları* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erdoğan, A. (2006). Erythrai Kaya Kutsal Alanları. *OLBA XIII*, ss. 115-144.

Graf, F. (1985). *Nordionische Kulte: Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu der Kulte von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*. Rom: Schweizerisches Institut in Rom.

Hermay, A. (2000). De la Mère des dieux à Cybèle et Artémis. Les ambiguïtés de l'iconographie grecque archaïque. *Mythes et cultes. Etudes d'iconographie en l'honneur de Lilly Kahi* içinde (ss. 193-203). Paris: Boccard.

Holland, L.B. (1944). Colophon. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 2(13), ss. 91-171.

Kaya, E., Tan, T. (2005). *Kyzikos Antik Kenti Metroon Kurtarma Kazısı. 14. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* içinde (ss. 45-54). Ankara: Yayınevi.

Knibbe, D. (1978). Ephesos-nicht nur die Stadt der Artemis: Die anderenephesischen Götter. S. Sahin (Ed.) et al (ÉPRO, 66), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasien. Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976* içinde (ss. 489–503). Leiden: Brill.

Koder, J. and Ladstätter, S. (2010). Ephesos 2009. *XXXII Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, ss. 278-296. Ankara.

Koder, J. and Ladstätter, S. (2011). Ephesos 2010. *XXXIII Kazı Sonuçları Toplantısı 4*, ss. 59-92. Ankara.

Naumann, F. (1983). *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*. Tübingen: E. Wasmuth.

Ohlemutz, E. (1968). *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon*. Darmstadt: Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Özgan, C., Gassner, V., Muss, U., Draganits, E., Teraman, Ö. (2014). Kolophon Antik Kenti 2012 Yılı Yüzey Araştırmaları. *31. Araştırma Sonuçları Toplantıları 2*. Cilt, ss. 97-109. Muğla.

Özgan, C.; Özgen, M.; Eren, K.; Polat, A.; Aykanat, B., (2013). Kolophon Antik Kenti 2011 Yılı Yüzey Araştırmaları. *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1*. Cilt, ss. 195-206. Çorum.

Özgan, C., Eren, K., Özgen, M., Polat, A., Becks, R., Çınar, Ö., (2012). Kolophon Antik Kenti 2010 Yılı Yüzey Araştırmaları. *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1*. Cilt, ss. 263-23. Ankara.

- Öztürk, N. (1996). Metroon Çalışmaları. *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, ss. 537 -560.
- Özyiğit, Ö. (1995a). 1993 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, ss. 425-437. Ankara.
- Özyiğit, Ö. (1995b). Les Dernières Fouilles de Phocée. *Phocée et la Fondation de Marseille*, ss. 46-60.
- Özyiğit, Ö. (1998). 1996 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, ss. 763-793. Ankara.
- Özyiğit, Ö. and Erdoğan. A. (2000). Les Sanctuaires de Phocée à la lumière des dernières fouilles. A. Hermay and H. Tréziny (Eds.) *Les cultes des cités phocéennes: actes du colloque international*, Aix-en-Provence, Marseille, 4-5 Juin 1999 içinde (ss. 11-23). Aix-en-Provence (France): Edisud.
- Özyiğit, Ö. (2003). Recent Work at Phokaia in the Light of Akurgal's. *Anadolu /Anatolia 25*, ss. 109-129. Ankara.
- Picard, C., Macridy-Bey, Th. (1921). Attis d'un Métrôn (?) de Cyzique. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Volume 45, ss. 436-470.
- Pirson, F. (2011). Pergamon: Bericht über die Arbeiten in der Kampagne 2010. *Archäologischer Anzeiger 2011/2*, ss. 82-212.
- Pirson, F. (2013). Pergamon – Bericht über die Arbeiten in der Kampagne 2012. *Archäologischer Anzeiger 2013/2*, ss. 79–164.
- Pirson, F., Ateş, G., Engels, B. (2015). Die neu entdeckten Felsheiligtümer am Osthang von Pergamon - ein innerstädtisches Kultzentrum für Meter-Kybele? K. Sporn – M. Kerschner – S. Ladstätter (Ed.), *Natur, Kult, Raum : Akten des internationalen Kolloquiums Paris-Lodron-Universität Salzburg, 20.-22. Jänner 2012* içinde (ss. 281-301). Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Radt, W. (1978). Kapıkaya Bei Pergamon-ein ländliches Heiligtum der Göttermutter Kybele und des Sonnengottes Mithras. *The Proceedings of the X. International Congress of Classical Archeology II (1973)*, ss. 593-602.
- Radt, W. (2002). *Pergamon; Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları* (Çev. S. Tammer). İstanbul: Yapı Kredi yayınları.
- Rein, M. J. (1996). Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type. E. N. Lane (Ed.), *Cybele, Attis and Related Cults: Essays in Memory of J.J. Vermaseren* içinde (ss. 223-238). Leiden: Brill.
- Roller, L.E. (1991). The Great Mother at Gordion: The Hellenization of an Anatolian Cult. *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 111, ss. 128-143.
- Roller, L. (1999). *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele* (2004 Türkçe çeviri). Berkeley: University of California Press.
- Romano, I. (1980). *Early Greek Cult Images*. (Doctoral dissertation). Pennsylvania: University of Pennsylvania.
- Rose, B. (2013). *The Archaeology of Greek and Roman Troy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rubensohn, O., Watzinger, C. (1928). Die Daskalopetra auf Chios. *Athenische Mitteilungen* 53, ss. 109-116.
- Salviat, F. (1992). Sur la Religion de Marseille Grecque. Bats, M. Bertucchi, G. Congès G. (Ed.) *Marseille grecque et la Gaule: Actes du Colloque international d'Histoire et d'Archéologie et du Ve Congrès archéologique de Gaule méridionale (Marseille, 18-23 novembre 1990)* içinde (ss. 141-150). Lattes: Aix-en-Provence,. ADAM.
- Schede, M. (1964). *Die Ruinen von Priene*. Berlin: W. de Gruyter.

Soykal-Alanyalı, F. (1998). *Denkmäler des Kybele-Meterkultes in Ephesos* (Doctoral dissertation). Universität Wien: Institut für klassische Archäologie.

Soykal-Alanyalı, F. (2004). Wasser und zaum als Kultobjekte im Felsheiligtum am Panayırdağ. T. Korkut (Ed.), *Anadolu'da Doğdu: 60. yaşında Fahri Işık'a Armağan Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag* içinde (ss. 701-709). İstanbul: Ege Yayınları.

Tozkoparan, N. (1997). *Arkeolojik Buluntular Işığında Phokaia Adaları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tavukçu, A.Y., Tavukçu Z. A., Ağaoğlu, S. (2011). *Bozcaada-Tenedos Araştırmaları 2009. XXVIII Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, ss. 57-68. Ankara.

Thomas, C. M. (2004). The 'Mountain Mother': The Other Anatolian Goddess at Ephesos. G. Labarre (Ed.), *Les cultes locaux dans les mondes grec et romain: actes du colloque de Lyon, 7-8 juin 2001* içinde (ss. 249-262). Lyon: Université Lumière Lyon II.

Tsakos, K. (2007). Die Stadt Samos in der Geometrischen Archaischen Epoche. J. Cobet (Ed.), *Frühes Ionien: eine Bestandsaufnahme; Panionion-Symposion* Güzelçamlı, 26. September - 1. Oktober 1999 içinde (ss. 189-199). Mainz am Rhein: P. von Zabern.

Üreten, H. (2006). Mamurt Kale'de Meter Aspordene Kültü. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 46 (1), ss.211-222.

Vermaseren, M. J. (1977). *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*. London: Thames and Hudson.

Vermaseren, M. J. (1982). *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* (CCCA) II, Graecia atque insulae. Leiden: E.J. Brill.

Vermaseren, M. J. (1987). *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* (CCCA) I, Asia Minor. Leiden: E.J. Brill.

Wiegand, T., Schrader, H. (1904). *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898*. Berlin: Reimer.

Xagorari-Gleißner, M. (2008). *Meter Theon: die Göttermutter bei den Griechen*. Mainz: Rutzen.

Yannouli, V. (2004). Les sanctuaires de Cybèle dans la ville de Samos. G. Labarre, (Ed.), *Les cultes locaux dans les mondes grec et romain. Actes du colloque de Lyon* içinde (ss. 115 -128). Paris: De Boccard.

Zimmermann, M. (2010). Die Chora von Pergamon. In Pergamon: Bericht über die Arbeiten in der Kampagne 2009. *Archäologischer Anzeiger* 2010/2, ss. 168-182.

Resimlerin Listesi

Resim 1: Phokaia Değirmenli Tepe Kaya Kutsal Alanı, 1.12.2018 tarihinde

<http://arkeodenemeler.blogspot.com/2013/06/phokaia-antik-kenti-iii-izmir-aiolis.html> adresinden edinilmiştir.

Resim 2: Erythrai'de bulunmuş figürin parçaları

Akalın-Orbay, A. G. (2012). Erythrai Kazısı 2010 Sezonu. *XXXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı 4*, ss. 529, Res. 8. Ankara.

Resim 3: Ephesos Panayır Dağ'da bulunmuş adak kabartmaları

Koder, J. and Ladstätter, S. (2011). Ephesos 2010. *XXXIII Kazı Sonuçları Toplantısı 4*, s. 290, Res. 3. Ankara.

Resim 4: Pergamon Molla Mustafa Tepe buluntusu figürin

Pirson, F. (2014). Pergamon, Türkei: Die Arbeiten der Jahre 2012 und 2013. *e-Forschungsberichte des dai*, ss. 106, Abb. 14.

Resim 5: Pergamon Mağara tapınağı

Pirson, F., Ateş, G., Engels, B. (2015). Die neu entdeckten Felsheiligtümer am Osthang von Pergamon - ein innerstädtisches Kultzentrum für Meter-Kybele? K. Sporn – M. Kerschner – S. Ladstätter (Ed.), *Natur, Kult, Raum: Akten des internationalen Kolloquiums Paris-Lodron-Universität Salzburg*, 20.-22. Jänner 2012 içinde, s. 290, Abb. 9.

Resim 6: Kolophon Kaya Sunağı

Özgan, C., Gassner, V., Muss, U., Draganits, E., Teraman, Ö. (2014). *Kolophon Antik Kenti 2012 Yılı Yüzey Arastirmaları. 31 Araştırma Sonuçları Toplantıları* 2. Cilt, s. 104, Resim 3.

Resim 7: İlion Kenti Batı Kutsal Alanı Hellenistik Dönem Planı

Rose, C. B. (1997). The 1996 Post-Bronze Age Excavations at Troia. *Studia Troica* 7, s. 77, fig. 3b.